

УДК 330.354:338.432(477)

*О.В. ШУБРАВСЬКА, доктор економічних наук, професор,
завідувач відділу форм і методів господарювання в
агропродовольчому комплексі
Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

Розвиток сільськогосподарського виробництва України: чинники зростання

Постановка проблеми. Сільськогосподарське виробництво України – галузь, продукція якої забезпечує продовольчу безпеку і незалежність держави, а також стабілізує її соціально-економічний розвиток. Останнє особливо очевидне в кризові періоди, які супроводжуються падінням споживчого попиту практично в усіх сферах, крім основних життєзабезпечуючих, до яких належить також аграрна. Разом із тим сільське господарство, як й інші галузі, теж зазнає негативного впливу кризових явищ, що поглиблює і без того вагомі поточні проблеми розвитку вітчизняного агрогосподарювання. Усе це в сукупності призводить до зменшення «запасу міцності» виробництва й тим самим – до скорочення потенціалу подальшого його розвитку на засадах економічної сталості, закріплення структурної незбалансованості, монопродуктової експортної спрямованості, екологічної невиправданості сільськогосподарської діяльності. За таких умов зростання сільгоспвиробництва, яке, з одного боку, сприймається як позитивне явище у зв'язку з підвищенням рівня продовольчої безпеки та нарощуванням валютних надходжень, з іншого – несе загрози стану соціальної й

екологічної сфер, що в кінцевому підсумку може значною мірою нівелювати економічні результати такого зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку сільськогосподарського виробництва розглядали вітчизняні вчені, зокрема В.Г. Андрійчук [2], Ю.О. Лупенко [4], Б.Й. Пасхавер [8], П.Т. Саблук [10], О.М. Шпичак [11], В.В. Юрчишин [12] та багато інших. Однак потребує поглиблення опрацювання проблеми пошуку оптимального співвідношення між масштабами виробництва, використуваних ресурсів і результатами економічного зростання.

Мета статті – ідентифікація основних чинників та наслідків нарощування сільськогосподарського виробництва, а також можливих шляхів пом'якшення загроз, що при цьому виникають.

Виклад основних результатів дослідження. Економічне зростання, яке донедавна трактувалося лише з позиції збільшення обсягів виробництва продукції за певний період часу, нині прийнято розглядати також і в зв'язку з розширенням соціальної сфери суспільства. Це означає, що економічне зростання має характеризуватися як постійним збільшенням реального обсягу виробництва, так і поліпшенням технологіч-

© О.В. Шубравська, 2015

них, економічних, екологічних та соціальних характеристик суспільства, тобто являти собою рух уперед усієї соціальної системи. В такому розумінні економічне зростання рівнозначне економічному розвитку, сталість якого забезпечується в рамках моделі ресурсоефективної, екологічно безпечної, висококонкурентної економіки й значною мірою залежить від масштабів, темпів, пропорцій та якості економічного зростання.

Останніми роками в зазначеному контексті все частіше вживаються і поняття ефективного зростання, досягнення й сталість якого засновані на знаннях та інноваціях, а також інклюзивного зростання й розвитку. Метою і відмітними характеристиками інклюзивного зростання економіки є високий рівень зайнятості населення на фоні загального високого рівня соціально-економічного розвитку країни та всіх її територіальних складових. Відповідно інклюзивний розвиток, за визначенням ООН, це розвиток, який забезпечує подолання всіх видів нерівності в суспільстві (за статтю, віком, національністю, фізичною дієздатністю, економічним станом) у процесі досягнення економічного зростання [16]. Відмітним результатом інклюзивного розвитку є залучення усіх без винятку верств населення країни до процесу використання створених економічних благ з метою скорочення розриву в рівнях доходів і добробуту, поліпшення показників розвитку соціальної сфери суспільства й прискорення на цій основі економічного зростання.

Стосовно сільського господарства все викладене вище означає, що зростання виробництва в галузі має забезпечуватися за рахунок підвищення ефективності використання усіх видів ресурсів на основі запровадження новачій, які поряд із зазначеним дають змогу знижувати видатки виробництва та екологічне навантаження на довкілля, підвищувати конкурентоспроможність продукції. А супроводжуватися таке зростання має структурною збалансованістю виробництва, безпечністю спожитого громадянами країни продовольства і прогресом у соціальній сфері села, зокрема, підвищенням рівня зайнятості (у т.ч. й несільськогосподарської), поліпшенням показників стану природного

середовища, сільської інфраструктури тощо. Це, безумовно, позитивно позначиться на динамічній стійкості зростання сільськогосподарського виробництва. Інклюзивні моделі сільськогосподарського розвитку згідно з документами ФАО ґрунтуються на створенні та підтриманні організацій малих господарств і сімейних фермерів (зокрема, кооперативів) як засобів підвищення рівня інвестування таких виробників, просування у їхньому середовищі науково-технічних інновацій, налагодження ними партнерських взаємовідносин із переробними підприємствами для підвищення продуктивності, рентабельності й доходів.

Основними чинниками нарощування обсягів агровиробництва, як відомо, є високий рівень фінансової забезпеченості та інноваційності національної економіки і галузі, сприятлива й усталена кон'юнктура внутрішнього та світового аграрного ринку. Очевидно, що ці ж фактори за певних умов здатні також стримувати зростання сільгоспвиробництва. Враховуючи, що останнє багато в чому пов'язане з посиленням концентрації виробництва, обмежувачами такого зростання є й чинники природного і соціального середовища. В їх числі, зокрема, перевищення граничного навантаження на природні ресурси агровиробництва, скорочення працюючих, недостатній рівень кваліфікації працівників галузі.

Проаналізуємо вплив основних чинників на розвиток сільськогосподарського виробництва країни, а також можливості активізації потенціалу ефективного зростання галузі.

Незважаючи на значні успіхи агропродовольчого виробництва, які воно демонструє останніми роками, фінансова ситуація в галузі залишається досить проблемною. Так, високими були темпи зростання валової продукції сільського господарства: у 2006–2010 роках середній темп зростання випуску продукції становив 2,3%, а за останні 4 роки (2011–2014) – збільшився до 7,5%. Високою була й рентабельність виробництва продукції: у 2006–2013 роках вона в середньому сягнула майже 16%. Показово, що рівень рентабельності операційної діяльності сільського господарства, мисливства і лісового господарства в зазначеному періоді більш як

утричі перевершив загальноекономічне значення. Парадокс, що при цьому нарощування капітальних інвестицій у галузі в 2011–2013 роках відносно попереднього року лише на 5–15% перевищувало середній по економіці рівень.

Фінансовий стан сільгоспвиробників суттєво погіршився у 2013 році у зв'язку з падінням цінової кон'юнктури аграрного ринку. Значно скоротилася прибутковість та знизилася рентабельність, зросла частка збиткових аграрних підприємств.

За підсумками 2014 року порівняно з попереднім періодом ціни реалізації основних видів сільськогосподарської продукції помітно зросли (особливо відчутно на зернові й зернобобові – на 39%, олійні культури – на 32, ВРХ – на 29% [9]), однак наростання економічної кризи, яке супроводжувалося зростанням цін придбання у галузі та падін-

ням внутрішнього споживчого попиту на багато видів сільгосппродукції, не уможливило розраховувати на поліпшення фінансового стану виробників.

За відсутності можливостей адекватного підвищення цін реалізації сільськогосподарської продукції можна очікувати подальшого скорочення інвестиційних ресурсів агро-виробництва, рівень яких і так є одним із найнижчих у національній економіці. Інвестиції в основний капітал галузі протягом 1990–2000 років скоротилися майже 25-кратно й до 2012 року сільське господарство відновило обсяги інвестування лише на 28% [1, с. 100]. Крім того, знижується також незначна питома вага сільського господарства в структурі прямих іноземних інвестицій, що підтверджує скорочення потенціалу розвитку галузі та погіршення її позицій у макроекономічних пропорціях (табл.).

Позиція сільського господарства в інвестуванні та фондозабезпеченості економіки, %

Показник	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2012 р.	2013 р.
Частка сільського господарства, мисливства та пов'язаних послуг у загальних інвестиціях в основний капітал	21,3*	3,6	5,3	7,1	6,5	6,5
Частка сільського, лісового та рибного господарства в ІІІ в економіку України	-	1,9**	2,4**	1,7	1,5	1,3
Частка сільського господарства, мисливства та пов'язаних послуг в основних засобах економіки	24,6 ¹	11,7	5,9	1,7	1,5	1,5

* Частка сільського господарства.

** Частка сільського господарства, мисливства та пов'язаних послуг.

Джерело: дані Держслужби статистики України за відповідні роки.

Фінансовий стан сільського господарства впливає й на його забезпеченість матеріально-технічними ресурсами. Так, фондоозброєність у галузі майже вдсятеро менша середнього рівня. За потужністю двигунів тракторів із розрахунку на 100 га ріллі та кількістю зернозбиральних комбайнів, які припадають на 1000 га посівної площі зернових, Україна поступається Німеччині всемеро, Франції і США – у понад уп'ятеро. Нестача відповідної техніки призводить до значних втрат урожаїв, які останніми роками, за оцінками експертів, становлять 10-11%.

Необхідність оновлення й розширення парку спецтехніки – теж давня проблема галузі, розв'язання якої у найближчому майбутньому буде ускладнене внаслідок зазначених вище фінансових негараздів. Однак якщо якийсь час можна якось використову-

вати наявну техніку, то хронічний дефіцит обігових коштів у виробників, який останнім часом супроводжується різкою девальвацією національної валюти та практичною недоступністю кредитування, неминуче призведе до зниження рівня використання у галузі імпортих ресурсів, насамперед, міндобрив¹ (які за 2014 рік зросли в ціні в 3,7 раза), а також насіння й засобів захисту рослин. Таким чином, цілком реальним видається скорочення у 2015 році площ посіву сільгоспкультур (за оцінками аналітиків аграрного ринку – на 3–5%) та кількості суб'єктів аграрного бізнесу (за тими ж оцінками – на 5–7%) через нестачу фінансових

¹ За розрахунками експертів, різке скорочення кількості внесених добрив може призвести до зменшення у 2015 р. урожаю зернових на 10 млн т.

ресурсів і відсутність економічної доцільності обробітку земель.

Інформація ж про скорочення у 2015 році виробництва тваринницької продукції вже озвучена: за даними Держслужби статистики України протягом двох перших місяців року порівняно з аналогічним періодом попереднього року виробництво м'яса й молока знизилося більше, ніж на 2%, а яєць – на 9%. Це стало закономірним наслідком падіння реальних доходів населення, що, як відомо, призводить до скорочення продовольчого споживання дорожчих складових раціону харчування (м'ясопродуктів, окремих видів молокопродуктів, фруктів) і розбалансування його за поживними елементами. За приблизними оцінками науковців, здійсненими на основі лінійної регресії у результаті зіставлення динамічних рядів реальних доходів населення, обсягів виробництва й споживання м'яса, падіння відповідного виробництва в Україні в 2015 році може становити до 9%.

Ситуацію в галузі не в змозі поліпшити і вплив світового аграрного ринку. Так, за даними ФАО, з квітня 2014 року неухильно знижується індекс продовольчих цін, який у березні 2015 року досягнув свого найнижчого з липня 2010 року значення [18]. Для України це особливо значуще в розрізі зернових та олій, які формують основні статті вітчизняного агропродовольчого експорту. Світові ціни на зерно знижуються внаслідок поліпшення прогнозів урожаю 2015 року і великих перехідних запасів, а на олій – як результат масштабної пропозиції та скорочення біоенергетичного споживання. При цьому становище експортерів зазначеної продукції поліпшує девальвація гривні. Водночас останнє є згубним для сільського господарства країни, оскільки більшість виробників, особливо невеликих, вирощене зерно вже продали і скористатися двократним на початок 2015 року зростанням цін на нього на внутрішньому ринку не зможуть, тоді як гроші на проведення польових робіт, що різко подорожчали, потрібні зараз. До того ж, за даними Аграрного союзу України, нині темпи зростання цін на ресурси галузі випереджають підвищення цін на зерно.

Стосовно вітчизняних виробників, продукція яких не має масштабного експортно-

го попиту (або втратила його внаслідок відомих санкцій з боку РФ) й орієнтована передусім на внутрішній ринок, то їм в умовах нинішнього здешевлення української валюти буде найтяжче через зазначене вище зниження купівельної спроможності їх основних споживачів на фоні необхідності закупівлі за вищими цінами імпортних матеріально-технічних ресурсів. Разом із тим на ряд продукції з числа зазначеної за умови налагодження/розширення її експортних поставок, у т.ч. в результаті підвищення цінової конкурентоспроможності на світовому ринку, можна очікувати зростання цін на внутрішньому ринку до рівня, наближеного до світового. Це, в свою чергу, стане додатковим чинником дестабілізації вітчизняного аграрного ринку й потребуватиме прийняття адекватних заходів щодо його регулювання.

Єдиною можливістю мінімізувати згубні для галузі наслідки розгортання кризових явищ є зниження усіма прийнятними засобами собівартості виробленої продукції та підвищення її затребуваності, у т.ч. й на світовому ринку. Обмеженість фінансових ресурсів потребує від виробників поряд з традиційним сподіванням на державну підтримку також прийняття рішень щодо зміни асортименту і технологій виробництва.

У даному контексті насамперед доречно згадати про агроновації, які дають змогу не лише забезпечити зменшення витрат виробництва в результаті скорочення втрат, комплексної переробки продукції та відходів, підвищення енергоефективності виробництва, але й суттєво знизити рівень антропогенного навантаження на довкілля. Останнє для сільського господарства є дуже актуальним, оскільки в усьому світі галузь – серед найбільших споживачів природних ресурсів.

В Україні одні з найвищих у світі показники сільськогосподарської освоєності території (72%) та розораності сільгоспугідь (54%). Землекористування визнане екологічно нестійким, спостерігається усталена тенденція до погіршення якісного стану ґрунтів: їхнє підкислення, засолення, деструктуризація, дегуміфікація [6]. Крім того, Україна є вододефіцитною державою, особливо її південно-східні регіони, що збільшує ризики масштабного розвитку зрошуваного земле-

робства як способу подолання негативних наслідків сучасних кліматичних змін.

У цьому зв'язку зупинимося детальніше на такій системі агрогосподарювання, як CSA (Climate Smart Agriculture), що означає «кліматично-розумне» сільське господарство, яке сформувалося у відповідь на найпотужніші сучасні виклики світовому сільськогосподарському виробництву, а саме: необхідність забезпечення продовольчої безпеки для зростаючого населення, адаптації до кліматичних змін та обмеження негативного впливу на довкілля [13]. В основі CSA – здійснення сільськогосподарської діяльності методами, які не лише уможливають досягти бажаних результатів зростання агровиробництва, але й забезпечують його пристосування до змін клімату, а також сприяють скороченню викидів парникових газів [14]. При цьому створюються умови для динамічного зростання продуктивності сільського господарства та доходів аграріїв, побудови стійких до кліматичних змін систем сільськогосподарського й продовольчого виробництва, відшукування можливостей мінімізації емісії парникових газів і викидів діоксиду вуглецю¹. Таким чином, триєдиною метою CSA визнана продовольча безпека, адаптація та пом'якшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Досягнення цього передбачає, зокрема, використання спеціальних прийомів механічного обробки ґрунту, управління відходами, відновлення рослинного покриву й рекультивацію ґрунту на пасовищах, поліпшення управління прибиранням, зберіганням і використанням гною, енергозбереження та зневуглецювання², вирощування стій-

¹ За даними ООН, на аграрний сектор припадає близько 15% глобальних викидів парникових газів.

² Одним із конкретних прикладів втілення ініціатив зі скорочення споживання енергії і викидів вуглецю англійськими фермерами є діяльність мережі супермаркетів Сполученого Королівства «Сейнсбері» (SDDG). Поряд із наданням консультацій з екологічних питань фермерам і постачальникам молочної продукції SDDG, зокрема, розробила модель визначення вуглецевого сліду для своїх виробників, у рамках якої надаються індивідуальні консультації зі скорочення такого сліду (наприклад, за рахунок збирання й повторного споживання у виробництві дощової води, ефективнішого використання кормів, змін у використанні добрив та гною і т. ін.) [3].

ких до засух і хвороб високоврожайних сортів сільгоспкультур, агролісомеліорацію тощо. Отже, CSA є комплексною системою господарювання, яка забезпечує: інтегральний підхід до продовольчої безпеки, сільгоспвиробництва та кліматичних змін, що враховує найважливіші чинники ефективності використання енергетичних і водних ресурсів; ідентифікацію існуючих бар'єрів сталого розвитку та побудову інституціональних і фінансових механізмів їх подолання; пріоритетність найуразливіших учасників системи через підвищення доступності для них знань, ресурсів, фінансових продуктів, ринків; зростання стійкості сільськогосподарського виробництва до різного роду шоків впливів, насамперед пов'язаних із несприятливими кліматичними змінами; розширення джерел фінансування агровиробництва (зокрема, за рахунок коштів загальноєвропейських фондів).

Одним із доволі поширених напрямів CSA є органічне виробництво. Постанова Ради (ЄС) № 834/2007 стосовно органічного виробництва та маркування органічних продуктів визначає таке виробництво як «цілісну систему господарювання й виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного різноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання (добробуту) тварин і метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених із використанням речовин та процесів природного походження» [15]. Органічне сільське господарство поряд із безперечними вигодами для довкілля сприяє також розвитку соціальної сфери села, оскільки, за даними ООН, у такому виробництві використовується в середньому на 30% більше робочої сили, ніж у традиційному землеробстві.

Світовий попит на органічну продукцію є стабільно високим: відповідний глобальний ринок за 2004-2013 роки зріс із 29 до 72 млрд дол. США й 40% його займають країни ЄС-28 [17]. У Європі найбільше споживачів такої продукції в Німеччині та Франції, на ринках яких у 2013 року було реалізовано майже половину всього обсягу органічної продукції в

ЄС. На душу населення найбільше споживають органічної продукції у Швейцарії (у 2013 році – майже на 201 євро).

В Україні органічне виробництво поки що має явно виражену експортну спрямованість, однак і внутрішній ринок розвивається вельми динамічно, зрісши в 29 разів протягом 2007–2014 років (до 14,5 млн євро) [7]. Відчутно збільшилися й кількість господарств-виробників органічної продукції (із 31 у 2002 році до 175 у 2013-му), і площі, на яких її вирощують (з 164 до 393 тис га). Нині Україна посідає 11 місце в Європі за площею сертифікованих органічних земель [5]. До речі, в 2013 році передувала тут Іспанія з понад 1,6 млн га. Усього ж в Європі органічними того року були 11,5 млн га сільгосп-земель, що становило 2,4% усіх площ (в Україні – менше 1%).

З урахуванням наявних в Україні природних умов для розвитку органічного виробництва, а також наведеного вище значення європейського показника частки органічних земель у загальній їх кількості, середньостроковим орієнтиром значення такого показника для України пропонуємо вважати 5% [1, с. 150]. Водночас ми не схильні поділяти оптимістичну думку деяких вітчизняних учених та управлінців стосовно того, що майбутнє українського сільського господарства – за органікою. Навіть зважаючи на значні темпи зростання виробництва такої продукції, вона продовжує залишатися нішевою, хоча й дуже перспективною для експорту та сприяння розвитку малих форм агрогосподарювання, однак несумірною за масштабами з продукцією традиційного сільського господарства в умовах підвищення глобального продовольчого попиту і посилення ролі України в його задоволенні.

Сказане, проте, не означає, що органічне господарювання в нашій країні не потребує популяризації й підтримки. Усьому цьому покликаний посприяти Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», який вступив у дію в 2014 році, але поки що не запрацював через відсутність необхідної нормативної бази. Наприкінці 2014 року в зазначений закон були внесені поправки, які в цілому наблизили його положення до відпо-

відних європейських норм. Разом із тим чимало проблем становлення й розвитку органічного виробництва досі так і не знайшли розв'язання. Зокрема, більшість вітчизняних виробників органіки серед основних перепон розширення такого напрямку агрогосподарювання називають відсутність національної системи сертифікації продукції, яка б складалася з визнаних у світі сертифікаційних органів, коштовність діючої процедури сертифікації (нині зазвичай здійснюваної іноземними сертифікаційними органами), відсутність підтримки з боку держави (як фінансової, так й інформаційно-консультаційної) при переході від традиційного до органічного виробництва.

Натомість в ЄС сприяння розвитку органічного сільського господарства здійснюється давно та масштабно як у рамках загальноєвропейських програм охорони навколишнього природного середовища, стимулювання розвитку сільських територій, виробництва якісних продуктів харчування тощо, так і в більшості країн-членів ЄС – із використанням коштів національних фондів. Органічне господарювання, будучи частиною САП, у силу свого особливого значення для підтримання багатofункціональності сільського господарства, субсидується в ЄС у відносно більших обсягах, ніж традиційне виробництво. У межах національних програм фінансується перехід від традиційного до органічного господарювання, відшкодовуються витрати на сертифікацію й інспекції, а також здійснюються закупівлі органічної продукції для шкіл і держустанов. Заходи непрямої державної підтримки виробників органіки насамперед включають формування ефективного законодавства (яке надає гарантії щодо функціонування системи сертифікації й інспекції), сприяння просуванню та збуту продукції, розвиток відповідного напрямку в сфері науки й освіти і т. ін.

В Україні ж усе це тільки належить запровадити. І якщо на повноцінну фінансову підтримку з боку держави в найближчому майбутньому навряд чи хтось з виробників органіки зможе розраховувати, то сформувавши дієву національну систему

сертифікації¹ й інспекції, частково відшкодувати аграріям вартість проходження відповідних процедур і надавати якісні інформаційні послуги – невідкладне завдання профільного міністерства. Паралельно потрібно ввести органічні програми в аграрні навчальні заклади та зобов'язати органи офіційної статистики організувати збір і оприлюднення даних щодо масштабів, структури, продуктивності й ефективності органічного господарювання.

Висновки. Зростання сільськогосподарського виробництва в Україні, незважаючи на його нинішні високі темпи, відбувається в умовах зменшення фінансової забезпеченості аграріїв, низької ефективності викори-

стання ними основних видів ресурсів, збільшення антропогенного навантаження на довкілля, неадекватного розвитку соціальної сфери села, що скорочує потенціал ефективного зростання галузі. Активізація впливу чинників, здатних забезпечити таке зростання, можлива на основі ширшого запровадження агроновацій. У цьому контексті перспективно видається система «кліматично-розумного» сільського господарства, одним з компонентів якої є органічне сільське господарство. Україна має значні можливості для розвитку цього напряму господарювання, однак для їх реалізації потрібна реальна підтримка з боку держави.

Список використаних джерел

1. Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2014. – 456 с.
2. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 3-9.
3. Глобальные перспективы политики устойчивого потребления и производства: совместные действия. ЮНЕП, 2012. – С. 8.
4. Лупенко Ю.О. Результаты і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 28-36.
5. Наталья Прокопчук. Экспорт украинской органики значительно расширит валютную выручку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agronews.ua/node/51433>.
6. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/index.php/dopovidi>.
7. Органік в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>.
8. Пасхавер Б.І. Аграрний сегмент національного багатства / Б.І. Пасхавер // Економіка України. – 2013. – № 1. – С. 50-58.
9. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2014 р. Статистичний бюл. – К.: Держслужба статистики України, 2015. – 108 с.
10. Саблук П.Т. Стан і напрями розвитку аграрної реформи / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2015. – №2. – С. 10-17.
11. Шпичак О.М. Выгоды та проблеми экспорту зерна / О.М. Шпичак, О.В. Боднар // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 5-15.
12. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні. Ретроспективні нариси у трьох частинах / В.В. Юрчишин; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ». – К., 2013. – 424 с.
13. Climate Smart Agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/climate-smart-agriculture/en/>.
14. Climate Smart Agriculture. A Call to Action. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/CSA_Brochure_web_WB.pdf.
15. Council Regulation (EC) № 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labeling of organic products and repealing Regulation (EEC) № 2092/91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:189:0001:0023:EN:PDF>.
16. Inclusive Future [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uncdf.org/sites/default/files/Download/inequality.pdf>.
17. Facts and Figures on Organic Farming in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/more-reports/pdf/organic-2013_en.pdf.
18. FAO Food Price Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2015 р.

* * *

¹ За даними представника швейцарсько-українського проекту «FiBL Україна», нині в Україні діють 15 органів органічної сертифікації, з яких 1 – український і 13 – європейські. При цьому всі вони сертифікують необроблену рослинну сільгосппродукцію, значна частина з них – перероблену харчову продукцію й лише кілька – продукцію тваринництва, сільгосппродукцію, що використовується як корми, а також посадковий матеріал і насіння.